

Hegedűs Attila

A *jo/ju* ~ *i* váltakozás régi helyneveink tükrében

A jelen írás célja, hogy bemutasson egy kis elemszámon megfigyelhető hangtani kettősséget, megnevezze e kettősség lehetséges okát, elemezze történetét a nyelvjárási változatok, a közszavak és a helynevek segítségével.

1. A *juhar* ~ *ihar* megoszlása. Az ÚMTsz. szerint a *juhar* az általános a nyelvterület legnagyobb részén, az *ihar* elterjedése (leginkább *iharfa* formában) jellegzetesen észak- és nyugat-magyarországi: a Zala megyei Bucsuszentlászló, a Veszprém megyei Szentgál, Tapolca és a Balaton-felvidék, a Somogy megyei Kálmánca, Iharosberény, Tata, a Baranya megyei Nagyváty, Cserkút, a Heves megyei Verpelét, Egercsehi, továbbá a szlovákiai Berencs, Bajka és Izsap azok a helyek, ahol a helyi nyelvjárás az *i*-s változatot használja.

A *juhász* ~ *ihász* megoszlása. Az ÚMTsz. szerint az *ihász* változat a Győr-Sopron megyei Nagylózsón, a Vas megyei Csepregen, Kemenesmihályfán, Szerényben, Vépen, Bükön, Csipkereken és Tompaládonyban, a Zala megyei Valkonyán, Hévízen, Reziben, Babosdöbrétén, Hahóton, Zalalövön, ezenkívül Göcsejben és Hetésben általában, a Veszprém megyei Sümegegy és a Somogy megyei Somogysámszonban található meg. Ez szintén a magyar nyelvterület nyugati régiója. Mindenütt máshol a *juhász* változat él.

Az *iszalag* ~ *juszalag* megoszlása. Az eredendően *iszalag*-nak nevezett növényt *juszalag*-nak nevezik az ÚMTsz. szerint a Csongrád megyei Makón és Hódmezővásárhelyen, a Szabolcs-Szatmár megyei Paszabon és Rakamazon, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sajószentpéteren, a Komáromtól északra fekvő Martoson, a Nyitra város részeként meghatározható Alsócsitáron, továbbá Tatán és a Pest megyei Bagon. Ez a régió a magyar nyelvterület középső területe, jellegzetesen elkülönül tehát a nyugat-magyarországi régiótól. Az *iszalag* változatot csak akkor közli a szótár, ha attól alakilag kissé eltér a helyi változat. Így *in-szalag* Nemespann községben (Nyitrától DK-re), *iszalg* Jágónakon (Baranya m.), *iszlog* Nagykanizsán, *iszolag* Gencsapátiban (Vas m.), *viszalag* Kőszeg-Hegyalján és Nyitragerencsén.

A három szó szóföldrajzi megoszlása alapján az *i*-s változat jellemző a Dunától nyugatra és kis mértékben északra eső régióban, míg a *ju*-s szókezdetű alakok inkább a Dunától keletre eső területeken jellemzők. Nem véletlen, hogy a köznyelv (mely a keleti nyelvjárásokon alapul) szintén a *juhar*, *juhász* változatot használja. (Lásd még ehhez IMRE 1971: 190.)

2. A nyelvjárási adatok alapján a szókezdő *ju ~ i* megfelelés stabil variációnak látszik. Olyannak tehát, amely nem mutat mozgást, csupán az általános változási tendenciának van kitéve (annak tudniillik, hogy a köznyelv hat a nyelvjárásra, és azt magához húzza, igazítja). Mivel a jelenségben szereplő szavak száma kicsiny, továbbá mivel a szókincs periférikus rétegébe tartoznak, különösebb mozgás nem is várható e területen. A mai stabil variációval szemben azonban a TESz. egy *jo/ju > i* változást említ, egyértelműen meghatározva a változás irányát, sőt még az idejét is. Az *iktat* szócikke kapcsán ugyanis arról ír, hogy az ugor kori **kt* hangkapcsolat az ősmagyarban kétirányú átalakuláson ment keresztül, továbbá „másrészt az *iktat* alakja az őmagyar korba is átnyúló szókezdő *ju > jo > i* változást is szemlélteti”. A hangváltozás tehát az ősmagyar korban is jelen lehetett a nyelvben, erre utalnak az *iszik* és az *ívik* szavak: a magyar *iszik* őse egy PFU **juye*, **juke* (EWUng.), az *ívik* őse pedig egy PFU **jokse* (EWUng.) lehetett. Néhány mai magyar köznyelvi szó régi formájában az *i* szó elején *jo/ju* megfelelést mutat: HB. *iorgossun*: *irgalmaz*, HB. *iochtotnia*: *iktat*, ÓMS. *iunhum*: *inh(a)* (Kl. 10), *yonkab*: *inkább* (TESz.), egyes alaki tájszavakban azonban a köznyelvi *j-s* szókezdet mutat *i-t*: *juh*: *ih*, *juhász*: *ihász*, *juhar*: *ihar*, *juha*: *éha/íha*, *juh fark*: *ifark* (TESz. és ÚMTsz.). *Ju > i* változás történt az *icce* (lat. *justitia*, TESz.), az *inas* (szl. *junos*, TESz.) szavakban, szláv *ja-* szókezdet folytatása az *iromba*, az *erge*, az *Eszény* helynév is (BENKŐ 1948: 54). Ugyanaz a *tő* rejlik a *jog*-ban és az *igaz*-ban. Az adatok azt mutatják, hogy néhány szóban az *i* állandósult egy korábbi *jo/ju/ja* állapotból (*irgalmaz*, *iktat*, *inkább*, *inas*, *icce*, *iromba*, *erge*, *iszik*, *ívik*), és ezekben a szavakban se a mai köznyelv, se a nyelvjárások nem őriznek mássalhangzós szókezdetet. Más szavakban a köznyelvi szinten is megmaradt a kettősség (*igaz*, *jog*), megint másokban pedig nyelvjárási megoszlást mutat a kétféle alak (ezt mutattuk be a bevezető részben). Egyetlen szó nyelvjárási változatai pedig egy fordított irányú alakulást is mutatnak: az eredeti *iszalag* népnyelvi változata bizonyos vidékeken a *juszalag*. Az adatok egymás mellé állításából úgy tűnik, hogy eredetibb a *jo/ju* szókezdet. Hipotézisként tehát feltesszük, hogy ez lehetett a kiinduló állapot, majd az ezt képviselő szavak némelyikében teljessé vált az átalakulás, más szavakban viszont területi megoszlás maradt fenn. Ha változási folyamatként kezeljük a jelenséget, állást kell foglalnunk abban a kérdésben, hogy tendenciának (vagyis széles hatókörű változásnak) vagy szórványos (azaz szűk hatókörű) változásnak tekintjük-e. BÁRCZI ezt a változást nem nevezi tendenciának (mint ahogyan a többi őmagyar kori mássalhangzó-változást sem; vö. 1958: 126), és a feltételezése szerint *jo ~ ju > *ji > i* átmenetet részben hasonulásnak (a *j*-hez), részben elhasonulásnak (a következő veláris magánhangzótól) tartja (i. m. 132).

Mi az oka annak, hogy ez a változás végbemehetett? Úgy vélem, nem más, mint az *i* fonetikai státusza. Az *i* hang a magyarban széles területen képezhető: abban a szakadatlan sorban, amelyben a hangokat képezzük (DEME 1953: 31–2),

az *i* főtípus változatai (*i*, hátrább képzett *i*, előrébb képzett veláris *j*, veláris *j*) a *j* és a γ közötti aránylag széles sávban képezhetők. Ennek igazolására elég, ha megvizsgáljuk a nyelv helyzetét a *titkon* és a *gigerli* szavak kimondása esetén. Az első esetben a nyelv első része közelít a szájpadrólás alveoláris része felé, a második esetben pedig a nyelv hátsó része közelít a szájpadrólás veláris része felé. A predorzális alveo-palatális *i* és a posztdorzális palato-veláris *i* között oly mértékű a különbség, hogy vannak nyelvek (pl. a török), ahol külön fonémának számít az, ami a mai magyarban csak egy fonéma variánsának. (A veláris *j*-t IMRE SAMU is csupán hangtani variánsként határozza meg; vö. 1971: 60, 76.) A mai magyar köznyelvben levő *i*-t emiatt a fonetikusok egy része nem is a palatális hangok közé sorolja, hanem semlegesnek ítéli meg az *e/é*-vel együtt (KIEFER 1994: 55, 95–6). A magyar nyelvtörténetben is kérdéses, hogy beszélhetünk-e a korai ómagyar korban egyáltalán veláris *j*-ről (mármint fonéma-szinten, hiszen a hangképzés szintjén természetesen létezik) (vö. KIS 2005). Amennyiben az *i*-t semleges hangként definiáljuk, nem okoznak meglepetést azok a példák, amelyekben az *i* veláris hanggal váltakozik (*gyilkos* ~ *gyolkos*, *irt* ~ *ort/arat*, további példákat lásd TESz. *arat* a.).

Egy feltételezett folyamat (még ha szűk hatókörű is) térben és időben játszódik le. Éppen ezért volt célszerű megvizsgálni, hogy mit mutat az adatok nyelv földrajzi elterjedtsége. A tanulmány elején felsorolt nyelvjárási megoszlások alapján lényegében a Dunát jelölhetjük meg mint e változás keleti határát: a megvizsgált szavakban itt kell meghúznunk a terjedés izoglosszáját. A térbeliség mellett fontos tényező az időbeliség is. A feltételezett folyamatnak kell, hogy legyen kiinduló ideje, erősödése, majd lecsengése is. A közsavak tanúsága alapján (az adatok mind a TESz.-ből valók) a következőket látjuk: az *icce yechye* alakja adathozható 1395-ből, de 1405-ből már az *ice* is. Az *ihar* 1232-ben *ihor-fa*, 1243-ban *Jawor*, 1255-ben *jaurfá*, 1257-ben *Ihar, yarfa*, 1330-ban *Johor* alakban adathozható. Az *iktat iochtotnia* alakja a HB.-ben jelenik meg, 1473-ban *iptat*, és 15. századi adatban *yktatasa, ihtatasa*-ként adathozható. Az *inas* 1524-ből adathozható először *ynasok* formában, s ez a változat marad meg napjainkig. Az *inkább* JókK.-beli *ynkab* alakja időben megelőzi az 1519-es *yonkább* alak megjelenését. A HB. *iorgossun* alakját a JókK. *yrgalmaz* alakja követi. Az *iromba* legkorábbi adata 1790-ből való, s a mai alakot adja. Az *iszalag* a 16. század első feléből származó adatban *yzalagh*, de 1621-ből már ismert a *juszalag* is. Az ÓMS. *iunhum* alakját 1456-ban követi az *ehal*, 1485-ből való az *ynh(a)* adat. Azt láthatjuk, hogy a közsavok esetenként kései adathozása, továbbá lokalizálatlansága nem vezet közelebb bennünket a folyamat kiindulásának és lefolyásának remélt pontosabb rögzítéséhez.

Segíthetnek-e a helynevek ez ügyben, és ha igen, hogyan? Az adattárba olyan helységeket válogattam, amelyek történeti adatai GYÖRFFY és CSÁNKI alapján a *jo/ju* ~ *i* váltakozás példáit mutatják.

1. **Irény (Jurén)** (CSÁNKI szerint Örkény és Böny mellett terült el Győr megyében) 1257: *Yuren, Yren*, 1262: *Juren*, 1346: *Irenfelde*, 1361: *Juren* (Gy. 2: 603, Cs. 3: 550).
2. **Iván** (Győr megye) 1234: *Ywan*, 1265: Villa *Johan*, 1379: *Iwan*, 1387: *Iuan* (Cs. 3: 612).
3. **Irsa** (CSÁNKI: puszta Zalalövőtől délre, ZMFN. 33/34) 1265: *Jarsa, Jorsa*, 1271: *Jerse*, 1334: *Jarsa*, 1426: *Jarsa*, 1424: *Irsa* (Cs. 3: 63).
4. **Jáhom** (CSÁNKI szerint puszta Zalalövőtől délre, ZMFN. 124/5) 1342: *Jahun*, 1351: *Iwahun*, 1426: *Johan*, 1461: *Jahon* (Cs. 3: 64).
5. **Ihász** (CSÁNKI szerint Ihászi puszta — ma Pápa városrésze, Gerzseny, ma Görzsöny — mellett) 1332: Terra *Johaz*, 1455: *Ihaz*, 1471: *Ihos* (Cs. 3: 234).
6. **Iharos** (Somogy m.) 1344: *Iharus*, 1420: *Hyharus* (Cs. 2: 613).
7. **Jósva** (GYÖRFFY szerint község Orahovica mellett keletre, Baranya m.) 1228/383/407: *Jalsaua*, 1258: *Ilswa*, 1281/364: *Ylswa* (Gy. 1: 321), 1472: *Jal-sawafolyas* (Cs. 2: 493).
8. **Ivándárda** (Baranya m.) 1296/324: *Jovan*, 1332–7: *Johan* (Gy. 1: 319), 1341: *Iwan* (Cs. 2: 492).
9. **Inota** (Fejér m., Várpalota mellett) 1193: *Jonata*, 1426. Poss. *Molnusinota*, 1492: *Inotha* (Cs. 3: 332).
10. **Iklad** (Fejér m.) 1281: *Yuklod*, 1331: *Iklod* (Gy. 2: 388), 1487: *Iklad* (Cs. 3: 332).
11. **Iváncs(a)** (Fejér m.) 1290/291: *Iwanch, Iuanch*, 1332–7: *Ivanch* (Gy. 2: 389).
12. **Jolsva** (Gömör m. Jelšava) 1243: *Ilswa, Ilsua(m)*, 1271: *Elsua, Elsua*, 1299: *Ilswa, Elsua* (Gy. 2: 513), 1406: *Elsua*, 1427: *Ilswa*, 1435: *Ilswa* (Cs. 1: 128).
13. **Borsodivánka** (előbb Heves, majd Borsod m., GYÖRFFY Heves megyében tárgyalja) 1222/550: *Jouan*, 1277/325: *Iwan*, 1292/320: *Iwan*, 1323: *Juwan*, 1324: *Iwan* (Gy. 3: 103), 1323, 1381: *Iwan, Juwan*, 1380: *Juwan*, 1403: *Iwand*, 1451: *Iwanka* (Cs. 1: 63).
14. **Jósva, Jósvafő** (a régi Torna m.) 1340: *Ilswafeu*, 1430 k.: *Olswafew*, 1487: *Jolswafew* (Cs. 1: 239).
15. **Jankafalva** (Bihar m.) 1291–4: *Iwanka*, 1332–7: *Iuanka, Yohankahaza* (Gy. 1: 627), 1393: *Iwankahaza*, 1408: *Jankahaza*, 1438: *Jankafalwa*, 1486: *Iwankafalwa* (Cs. 1: 611).
16. **Jánosd** (Bihar m.) 1203: *Janosd*, 1213: *Janust*, 1291–4: *Janusd*, 1300: *Iwanusd*, 1332–7: *Ivanusd* (Gy. 1: 627), 1355: *Jovanosd, Janusd*, 1475: *Janusd* (Cs. 1: 611).
17. **Váncsod** (Bihar m.) 1213/550: *Vansud*, 1291: *Wanchud*, 1332–7: *Joanchud*, 1350: *Vanchud* (Gy. 1: 681), 1382: *Joanchod* (Cs. 1: 627)

A 17 helység adatait századonként felbontottam, történetileg rétegzett térképek készültek belőlük. (Lásd őket a tanulmány mellékleteként!) Mielőtt azonban értékelni kezdenénk az adatokat, előre kell bocsátani, hogy itt bizony nagyon

óvatosan kell eljárunk. Olvasati problémák adódhatnak, hiszen egy *iw*, *iu*, *iv* betűcsoportot *ju*-nak is, *iv*-nek is olvashatunk, s ez főként a *János* ~ *Iván* megoszlást befolyásolhatja. Nem alapozhatunk másra, mint az úgynevezett nyelvtörténeti pótkompetenciára, amely a téves értékelés kockázatát is magában foglalja.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a helynevek hangtanilag általában archaikusabbak annál a nyelvállapotnál, amelyben adatként felbukkannak, ugyanakkor — amint erre TÓTH VALÉRIA rámutatott — számos hangtani újítást is hordozhatnak (2004: 204). Ez a tény megint csak a következtetések óvatos megfogalmazására utasít.

Mivel a jelenség elég szűk hatókörű, a vizsgálatára bevonható névanyag sem túl bő. A névmennyiség csekély száma megint csak óvatosságra int: általánosításaink (vagy azoknak egy része) esetleg megkérdőjelezhetők.

A térképekről a következők olvashatók le. A 13. század adatait tartalmazó térkép 13 helységből hoz adatokat (lásd 1. térkép). Ezek közül csak *jo/ju* szókezdet található 5 esetben, csak *i*-s kezdet 3 (+1 Váncsod) esetben és mindkettő 4 esetben. A 14. század térképén (lásd 2. térkép), amely 14 helységből hoz adatokat, két esetben találunk csak *jo/ju*-s szókezdetet, 5 esetben *i*-s kezdetet és 7 esetben található meg mindkettő. A 15. századi térképen (lásd 3. térkép), amely 12 helységből hoz adatot, 4 esetben találkozunk *jo/ju*-s szókezdettel (de ebből kettő *Jolsva* — erről lesz még szó, mert ez különleges), 6 esetben csak *i*-s szókezdettel, és két esetben lelhető fel mindkettő. Táblázatba foglalva ezt így szemléltethetjük:

	1200–1300	
csak <i>i</i>	csak <i>jo/ju</i>	mindkettő
3 (+1 Váncsod)	5	4
	1300–1400	
csak <i>i</i>	csak <i>jo/ju</i>	mindkettő
5	2	7
	1400–1500	
csak <i>i</i>	csak <i>jo/ju</i>	mindkettő
6	4 (ebből kettő <i>Jolsva</i>)	2

Következtetés: ha folyamatként tekintjük a három évszázad anyagát, akkor úgy tűnik, hogy a *jo/ju*-s névkezdetek csökkennek, az *i*-s kezdetek pedig növekednek. A második szinkroniában (14. század) jellemző, hogy gyakran mindkét változat megtalálható. Ebből tehát valamiféle átmenetre, folyamatra következtethetünk, mely az adott időben (13–15. század) zajlott le. Ugyanakkor kitapintható az is, hogy a szláv környezetben levő mai (későbbi) *Jolsva* nevek esetében a *jo*-s alak mintegy visszahatásként érvényesült, nem engedte megerősödni az *i*-s változatot (valószínűleg a szláv névalak hatására). Ez a tény a változás gyenge erejét mutatja, melyet a jelenlegi nyelvjárási stabil variáció léte is igazolni látszik.

További vizsgálatot igényelne, hogy a szó végi *jú ~ i* megfelelés (vö. Felsőőri Tsz. *dzsapcsi, soari, voari, hosszi, lasi*, ezek a köznyelvben *-jú* végűek ma is, vagy azok voltak valaha, vö. még ÓHA. 71., 72. térkép és IMRE 1971: 191, továbbá TESz. *szomjú*) becsatlakoztatható-e egy általánosabb fonetikai keretben a szó eleji *jo/ju ~ i* megfelelés körébe. (Az ÚMTsz. szerint a *hosszú* szó *hosszi* változata a teljes Dunántúlon adatolható — mintegy 70 helységet sorol fel a szótár —, és egészen kis mértékben — Szakmár, Fülöpszállás — a Duna bal partján is megtalálható, az Őrségben és a Hetésben szinte egyeduralkodó változat; vö. ÓHA. i. h.). Szintén további vizsgálatot igényelne az is, hogy a *Julián ~ Ilián*, a *Johann ~ Iván* változatok nem egy szélesebb fonetikai törvényszerűség példái-e. Ám erre ennek az előadásnak a keretei nem elegendők.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet*. Második kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1948), *Enlaka*. MNy. 44: 54.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*, V. Bp., 1890–1913.
- DEME LÁSZLÓ (1953), *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. NytudÉrt. 3. sz. Bp.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- Felsőőri Tsz. = IMRE SAMU, *Felsőőri tájszótár*. Bp., 1973.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- KIEFER FERENC szerk. (1994), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Bp.
- KIS TAMÁS (2005), A veláris *j* a magyarban. MNyj. 43: 5–26.
- Kl. = *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS. Bp., 1991.
- ÓHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Bp., 1959.
- TESz. = *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

